

Jolanta Skubisz* <https://orcid.org/0000-0002-2171-4454>

Profilaktyka a bezpieczeństwo szkolne. Zarys problematyki

Obecne uznanie koncepcji i przedmiotu profilaktyki bezpieczeństwa szkolnego oraz prewencji szkolnej jest niewątpliwie następstwem modelu paradygmatu zarządzania szkołą, w którym często nie uwzględnia się koncepcji korzystania z wiedzy w tej dziedzinie. Dlatego zaleca się przyjęcie takiej formuły, że bezpieczeństwo w szkole jest koniecznością opartą na wiedzy profilaktycznej jako części sprawdzonych teorii i poglądów, koncepcji i strategii oraz sygnałów ostrzegawczych o aktualnym stanie szkoły. Zatem z punktu widzenia każdej koncepcji systemu bezpieczeństwa szkolnego należy w nich określać realne środki wychowawcze i prawne minimalizowania występujących zagrożeń, trudności także w ochronie egzystencjalnej uczestników środowiska szkolnego, słuszność i trafność przyjmowanych zasad polityki oświatowej i przygotowanie zawodowe kadry nauczycielskiej.

Słowa kluczowe: profilaktyka, zagrożenia, działania profilaktyczne, bezpieczeństwo szkolne

Wstęp

Artykuł jest próbą wyjaśnienia mechanizmów odnoszących się do działań profilaktycznych na rzecz bezpieczeństwa szkolnego. Jest to zagadnienie wciąż aktualne i wrażliwe społecznie, które dotyczą przecież szczególnej kategorii wartości, jaką jest bezpieczeństwo nie tylko uczniów, ale i całego otoczenia szkolnego. Stąd poszukiwanie nowego rodzaju adekwatnych i użytecznych rozwiązań profilaktycznych w tym zakresie stanowi niezbędną przesłankę teoretyczno-proceduralną do konstruowania stosownej polityki bezpieczeństwa we wszystkich strukturach szkolnych.

* Dr Jolanta Skubisz – adiunkt w Wyższej Szkole Menedżerskiej w Warszawie.

Wprowadzenie do zagadnienia

Na przełomie XX i XXI w. ważnym elementem wychowania stała się profilaktyka bezpieczeństwa szkolnego.

Pojęcie nowej generacji profilaktyki opiera się na założeniach, że współczesny model profilaktyki zachowań problemowych, ryzykownych, dewiacyjnych itp. powinien spełniać funkcję szczegółowych procedur działania w celu ochrony (strzeżenia) środowiska szkolnego przed szkodliwymi skutkami negatywnych zjawisk społecznych. W tym też to kontekście stosowane są w ramach tego modelu działania profilaktyczne, mające charakter wspierający i wzmacniający bezpieczeństwo szkolne.

Mamy zatem do czynienia ze zbiorem takich procedur w tym zakresie, które powinny określać racjonalne działania wzmacniające lub podtrzymujące rozmaite społeczne postawy na rzecz ochrony bezpieczeństwa szkolnego. Era profesjonalnych działań profilaktycznych rozpoczęła się ok. 20 lat temu i nadal wiedza na temat skuteczności tych działań, efektywność ich oddziaływania na bezpieczeństwo szkolne są nie tyle co niewystarczające, ale praktycznie znikome.

Zatem w badaniach naukowych i literaturze przedmiotu praktycznie to zagadnienie nie występuje, tylko czasami pojawia się o nim wzmianka niemająca naukowego ani praktycznego odniesienia.

Generalnie przyjęto, i stosuje się to nadal, rozumienie profilaktyki jako działalności poprzez tzw. profilaktykę problemową, jak choćby uzależnienia i działania ryzykowne. Nazwy te informują, że istnieje pewna liczba problemów o charakterze zdrowotnym, behawioralnym, środowiskowym, czasem moralnym i że można im zapobiegać lub je zmniejszać. W konsekwencji podejmuje się wymuszone określone działania profilaktyczne. W takiej sytuacji teoretycznej naturalną i pożądaną rzeczą jest nazwanie problemu, któremu chce się zapobiegać. W przypadku jego identyfikacji można odróżnić jeden rodzaj profilaktyki od innych, np. profilaktyki agresji i przemocy, problemów seksualnych, nadużywania narkotyków, uzależnienia od komputera itp. Przy tej terminologii unika się stygmatyzacji i potępienia, akceptując postawy *braku poczucia winy* (Mellibruda et al., 1997: 2–14).

Przez wiele lat poszczególne zachowania ryzykowne, zwane też często zachowaniami problemowymi lub dysfunkcyjnymi, traktowano odrębnie, uważając, że każde z nich ma swój specyficzny zestaw przyczyn. Konsekwencją takiego myślenia była i jest nadal wąska specjalizacja polegająca na koncentrowaniu się wyłącznie na jednym wybranym zachowaniu, np. na picciu alkoholu, paleniu papierosów bądź na agresywnemu zaczepianiu przechodniów. Podobne podejście można zaobserwować też obecnie, choć nie ma ono naukowego uzasadnienia, szczególnie w odniesieniu do dzieci i młodzieży wchodzących dopiero w wiek ryzyka (Szymańska, Zamecka, 2002: 26).

Można przyjąć także, że problemy, które wiążą się z dysfunkcjami psychospołecznymi uczniów, są cechą systemu bezpieczeństwa szkolnego (publicznego). W konsekwencji dysfunkcja uczniów dotyka całe otoczenie szkolne, zatem zachowania dysfunkcyjne nie mogą być rozpatrywane jedynie jako problem jednostkowy.

Dysfunkcyjność uczniów to problem o charakterze systemowym bezpieczeństwa szkolnego. Nie ulega wątpliwości, że w tych przypadkach profilaktyka powinna być ukierunkowana na podstawowy ekosystem życia szkolnego. Można więc przyjąć, że współczesna profilaktyka szkolna stała się powszechnym sposobem radzenia sobie z rzeczywistością. Stanowi antycypujące dostosowywanie się, intuicyjne poddawanie się uczniów dyscyplinie szkolnej. Jest więc dominującą taktyką postępowania (funkcjonowania) systemu bezpieczeństwa szkolnego i jego głównym sposobem funkcjonowania.

Adekwatność i użyteczność profilaktyki musi tkwić w przekonaniu szkoły, jak i środowiska szkolnego (nauczycieli, wychowawców, pracowników administracji i innych w szkole oraz rodziców i oczywiście uczniów), że może zachodzić ściślej-sza niż kiedykolwiek zgodność celów systemu bezpieczeństwa szkolnego z oczekiwaniami społeczeństwa.

Powstaje więc konieczność dotarcia do pełnego wyjaśniania mechanizmów oddziaływań profilaktycznych na bezpieczeństwo uczniów. To sprawia, że należy ciągle poszukiwać różnego rodzaju rozwiązań w zakresie przedsięwzięć profilaktycznych, zarówno w płaszczyźnie teorii, jak i praktyki (Czarnecka, 2015: 111–134; Dziewiecki, 1995: 28–33).

Pojęcie i rodzaje profilaktyki

W ramach terminu *profilaktyka*, który wywodzi się z języka greckiego *prophylássein* (Śliwa, 2015: 9; Szpringer, 2001: 15), występują oznaczenia *strzec się* i *zapobiegać*. W języku polskim nie są one tożsame. Otóż *strzec* oznacza: po pierwsze – mieć pod opieką, pilnować, dozorować, opiekować się kimś lub czymś, a po drugie – przestrzegać czegoś, być posłusznym czemuś, postępować zgodnie z czymś. Strzeżenie jest więc formą pojęcia *ochrona*. *Ochrona* to: zabezpieczenie przed czymś niekorzystnym, złym lub niebezpiecznym; to osoba lub grupa osób czuwająca nad czymś lub czymś bezpieczeństwem (*Słownik języka polskiego PWN*, 2007: 208).

W teorii i praktyce profilaktyka jest kojarzona z oznaczeniem *zapobieganie*, tj. działań zapobiegających niepożądanym zjawiskom i przeciwdziałaniem zagrożeniom bezpieczeństwa szkolnego. To pojęcie o holistycznym podejściu do rzeczywistości społecznej i jej problemów. W tym zakresie wykorzystywane jest przez inne dziedziny wiedzy. Jednakże każda odmiana profilaktyki stanowi system działań zmierzających do utrzymania pożądanego stanu rzeczy według oceny lub satysfakcji. Jest także systemem działań, który ma na celu niedopuszczenie do przejawiania się zjawisk szkolnych i zachowań uczniów, w ocenie nagannych, a występujące nawet w formie załączkowej (Pytka, 1979: 630).

W tradycyjnych koncepcjach profilaktyka jest najczęściej rozumiana jako zapobieganie zagrożeniom zdrowia i życia ludzkiego, patologii społecznej oraz innym zjawiskom przeciwstawiającym się uznawanym w danej społeczności normom

prawnym, moralnym i etycznym; działania zapobiegawcze w poszczególnych dziedzinach życia charakteryzują się odrębną specyfiką co do celów, metod i stosowanych środków. Pozwala to na wyodrębnienie poszczególnych dziedzin tej dyscypliny, np. profilaktykę medyczną, wychowawczą, środowiskową, przeciwalkoholową (*Encyklopedia PWN*, 2007: 82–83; *Słownik wyrazów obcych*, 1977: 603).

Działalność zapobiegawcza może również polegać na porównaniu zachowań alternatywnych w stosunku do tych, jakim chce się zapobiegać. Innymi słowy, ten sam cel może zostać osiągnięty na wiele sposobów. Tradycyjna klasyfikacja oddziaływań zapobiegawczych, tj. poziomów profilaktyki, wygląda następująco:

- *profilaktyka I stopnia* – ma na celu zapobieganie wzrostowi i rozprzestrzenianiu się zjawiska wśród szeroko pojętej społeczności;
- *profilaktyka II stopnia* – jej cel to zapobieganie rozprzestrzenianiu się i wzrostowi zjawiska w zagrożonej społeczności;
- *profilaktyka III stopnia* – jej cel stanowi zapobieganie zjawisku recydywy i nawrotom; (Bruno, 1996: 12).

Ilustracją tej klasyfikacji jest tabela 1.

Tabela 1. Tradycyjna klasyfikacja poziomów profilaktyki

Definicje	
Profilaktyka	Odpowiednie działanie, które ma na celu zapobieganie pojawianiu się i/lub rozwojowi danego zjawiska w konkretnej społeczności. Profilaktyka może również polegać na promowaniu alternatywnych zjawisk w stosunku do tych, które usiłuje się wyrugować.
Profilaktyka I stopnia	Zapobieganie ukierunkowane na całą społeczność i badające ewentualne przyczyny zjawiska, by osłabić ryzyko jego powstawania.
Profilaktyka II stopnia	Zapobieganie ukierunkowane na określoną społeczność, wysoce zagrożoną, tzn. na grupy wysokiego ryzyka.
Profilaktyka III stopnia	Zapobieganie ukierunkowane na jednostki, które zostały już dotknięte uzależnieniem, pokonały je i nie chcą ponownie cierpieć z jego powodu (często identyfikowane z leczeniem i rehabilitacją).

Źródło: Bruno (1996: 12).

W literaturze przedmiotu spotyka się także takie pojęcie profilaktyki, które zamiast celowościowego charakteru zapobiegania wprowadza oznaczenia ochrony czy zabezpieczania przed określonymi zagrożeniami. Ma to miejsce np. w definicjach pojęć profilaktyki społecznej i profilaktyki pedagogicznej.

O. Lipkowski (1980: 360–361) przez termin *profilaktyka społecznej niedostosowania* uwzględniał działania powodujące:

- ochronę społeczeństwa przed aspołecznym postępowaniem nieletniego i przed zagrożeniem przez niego ładu i porządku społecznego;
- ochronę dziecka od początku jego życia przed niekorzystnymi warunkami rozwoju psychicznego, fizycznego i moralno-społecznego;
- ochronę dziecka zagrożonego wykołajeniem społecznym przed pogorszeniem sytuacji i powrotem do aspołecznego postępowania.

Natomiast według M. Kuberskiej-Gacy i A. Gacy (1986: 23) zadaniem profilaktyki pedagogicznej jest zabezpieczenie rozwoju jednostki przed zaburzeniami, które niesie z sobą system bodźców uniemożliwiających pozytywną adaptację społeczną. Czynności profilaktyczne skupiają się w ten sposób na czynnościach badawczo-poznawczych oraz wychowawczych.

Istotą wszystkich działań o charakterze zapobiegawczym czy ochronnym i zabezpieczającym jest przeciwdziałanie zagrożeniom, których wystąpienie lub nasilenie się jest w przyszłości prawdopodobne (Wojnarowska, 2008: 127).

W literaturze przedmiotu nie spotyka się definicji zagadnienia *przeciwdziałania*. Pośrednio do tej kwestii odnosi się M. Kalinowski (1986: 9), twierdząc, że profilaktyka to:

- usuwanie przyczyn wykołejenia społecznego i sprzyjających mu okoliczności;
- ograniczenie możliwości występowania wszelkiego rodzaju czynników kryminogennych;
- reagowanie czynników państwowych i społecznych na fakty antyspołecznego zachowania.

Warto przypomnieć, że pojęcie *przeciwdziałanie* „oznacza działanie przeciw czemuś negatywnemu np. jakiemuś zagrożeniu i to przeciwdziałanie zapobiega temuż zagrożeniu” (*Słownik języka polskiego*, 2007: 238). Idąc za przykładem doświadczeń irlandzkich, należałoby definiować *przeciwdziałanie* jako skuteczne wykrywanie, odnotowywanie i interweniowanie w przypadkach agresywnych zachowań (takich chociażby jak brak poczucia winy), jak również dostarczanie materiałów i niesienie pomocy osobom dotkniętym przemocą czy agresją w szkole bez względu na to, czy jest to ofiara, oprawca, czy świadek (O’Moore, Minton, 2016: 10). W literaturze spotyka się różne formy *przeciwdziałania* jako zwalczanie, eliminowanie, likwidację czy redukcję zagrożeń (Śliwa, 2015: 17; Ostaszewski, 2006: 6–10; Kania, 2014a: 74). Do części składowej terminu *profilaktyka* niewątpliwie należy włączyć związane z zapobieganiem pojęcia *przewidywanie* (Doroszewski, 1965: 433–434) i *zapobieganie*, które wymagają mądrego przewidywania skutków niezamierzonych. Żeby zapobiegać, trzeba zachować umiar i nie przesadzać w ocenie groźących niebezpieczeństw (Pszczółkowski, 1982: 223).

Przy przyjęciu *zapobiegania* jako podstawowego subiekty pedagogiki można zdefiniować profilaktykę jako jedną z procedur ingerowania w rzeczywistość społeczną środowiska szkolnego. Z drugiej zaś strony jako świadome kształtowanie tej rzeczywistości w pożądanym kierunku.

Zachodzą zatem pytania: jakim zjawiskom należy zapobiegać i jak zapobiegać? Jakie działania należy podejmować, aby profilaktyka była świadoma i miała sens, przynosząca określone efekty? Na te pytania starają się odpowiedzieć nie tylko naukowcy, ale przede wszystkim nauczyciele, rodzice oraz sami uczniowie.

W teorii i praktyce występują dwie kategorie procedur zapobiegawczych (Śliwa, 2015: 17–19): koncepcja profilaktyki defensywnej i koncepcja profilaktyki kreatywnej. Profilaktyka defensywna określa negatywne sposoby i środki działania, takie jak piętnowanie, blokowanie, wygaszanie postaw aspołecznych. Odnosi się to do różnych

czynności destruktywnych, które są podejmowane w sytuacjach określonych zagrożeń. Natomiast koncepcja profilaktyki kreatywnej (ofensywnej, pozytywnej) dotyczy systemu racjonalnych działań, które wzmacniają albo podtrzymują określone prospołeczne postawy. Ogólną charakterystykę obu koncepcji przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Kategorie procedur zapobiegawczych (profilaktyka defensywna i profilaktyka ofensywna)

Profilaktyka defensywna (negatywna)	Profilaktyka ofensywna (pozytywna)
<ul style="list-style-type: none"> – Działalność defensywna – Negatywny przekaz <i>nie rób tego, unikaj tamtego</i> – Punktem wyjścia są czynniki ryzyka – Dąży do eliminowania czynników ryzyka 	<ul style="list-style-type: none"> – Działalność ofensywna – Wzmacnianie umiejętności i innych zasobów – Punktem wyjścia jest teoria zachowań problemowych, przywiązania społecznego uczenia się, koncepcja resilience i salutogenezy – Dąży do równoważenia wpływów czynników ryzyka i czynników chroniących – Propaguje rozwiązania systemowe

Źródło: opracowanie własne.

Do niedawna działania zapobiegawcze koncentrowały się na zwalczaniu, eliminowaniu lub redukowaniu istniejących czynników ryzyka. Zakładano, że w konsekwencji doprowadzą one do zmniejszenia występowania różnego rodzaju typu zachowań, które można uznawać za bezpieczeństwo szkolne. Takie stanowisko wynikało z przyjmowania założeń typowych dla negatywnego rozumienia profilaktyki. Zmiany w kierunku oddziaływań profilaktycznych, koncentrujące się na działaniach aktywności szkolnej i opartych na założeniach profilaktyki pozytywnej, spowodowały ukształtowanie się nowej treści pojęcia *współczesnego zapobiegania w profilaktyce*. To powoduje, że współczesne rozumienie terminu *zapobieganie* koncentruje się na preferowaniu pozytywnych sposobów i środków działania, wykorzystując czynności o charakterze konstruktywnym. Czynności te zorientowane są na wspomaganie i aktywność człowieka (ucznia) radzącego sobie z różnymi zagrożeniami. Chodzi o takie zagrożenia, których nie dało się wyeliminować na drodze profilaktyki defensywnej.

Generalnie współczesna działalność profilaktyczna nie powinna być tym, czym jest jeszcze w chwili obecnej, czyli narzucaniem określonych postaw i zachowań na drodze instytucjonalnego zalegalizowanego administracyjnie szkolnego przymusu, zakamuflowanego pod pojęciem oddziaływań społecznych (Konopczyński, 2014: 15–53).

W bogatej literaturze przedmiotu znajdujemy odpowiednie do stopnia ryzyka różne podziały poziomów profilaktyki. Od kilku lat upowszechniany jest nowy podział poziomów profilaktyki zaproponowany w 1987 r. przez R. Gordona, zmodyfikowany i rozbudowany przez P. Mrazek i R. Haggerty'ego w 1994 r. W 2003 r. The Center for Substance Abuse Prevention (Centrum Profilaktyki Uzależnień) wprowadziło go jako obowiązujący na terenie USA. Od 2005 r. jest upowszechniany w placówkach oświatowych krajów Unii Europejskiej, zatem również w polskich szkołach.

Tradycyjny podział profilaktyki, tj. I, II i III stopnia (odpowiednio: pierwszorzędowy, drugorzędowy i trzeciorzędowy), został profilaktyką uniwersalną, selektywną i wskazującą. Uważa się, że jednym z powodów zakwestionowania tradycyjnego podziału była nieostra granica pomiędzy poszczególnymi poziomami profilaktyki (Borucka, Pisarska, Bobrowski, 2014: 5). Jednak podejście tradycyjne do omawianego przedmiotu występującego w większości znaczących publikacji w Polsce nadal jest używane w konwencji stopni i poziomu określonego rzędu. Przy czym w opracowaniach po 2005 r. autorzy posługują się już nową klasyfikacją.

Można zatem stwierdzić, że w chwili obecnej wyróżnia się trzy tradycyjne typy profilaktyki szkolnej:

- *Pierwszorzędowa* – adresowana do grupy niskiego ryzyka. Są to działania wspomagające prawidłowe procesy rozwoju fizycznego i psychicznego uczniów. Ma na celu promocję zdrowego stylu życia oraz opóźnienie wieku inicjacji, a przez to zmniejszenie zasięgu zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży.
- *Drugorzędowa* – skierowana do grupy podwyższonego ryzyka, do osób przejawiających pierwsze objawy zaburzeń (choroby). Celem działań jest ograniczenie głębokości i czasu trwania dysfunkcji, tworzenie warunków umożliwiających wycofania się z zachowań ryzykownych.
- *Trzeciorzędowa* – adresowana do grupy wysokiego ryzyka, tj. do osób, u których zachowania ryzykowne są głęboko utrwalone, oraz które odczuwają poważne, negatywne konsekwencje (zdrowotne i społeczne) swoich zachowań ryzykownych (narkomani, alkoholicy, przestępcy).

Nowy podział poziomów profilaktyki właściwie dostosowany i przede wszystkim użyteczny dla celów pedagogicznych szkoły (Ostaszewski, 2005: 40–41; Depułta, 2006: 112) to:

- *Profilaktyka uniwersalna* (ang. *universal prevention intervention*) – adresowana do wszystkich uczniów w określonym wieku, bez względu na stopień ryzyka wystąpienia zachowań problemowych lub zaburzeń psychicznych. Dotyczy znanych, w znacznym stopniu rozpowszechnionych zagrożeń, np. przemocy czy używania substancji psychoaktywnych. Na tym poziomie wykorzystywana jest ogólna wiedza na temat zachowań ryzykownych, czynników ryzyka i chroniących.
- *Profilaktyka selektywna* (ang. *selective prevention interveticion*) – ukierunkowana na grupy zwiększonego ryzyka. Wymaga ona dobrego rozpoznania w społeczności szkolnej grup uczniów zachowujących się ryzykownie lub znajdujących się w specyficznej sytuacji społecznej, rodzinnej. Informacje o uczniach szkoła gromadzi w toku codziennego procesu edukacji, szczególnie dotyczy to uczniów z deficytami poznawczymi, z rodzin dysfunkcyjnych itp. Dzieciom i młodzieży znajdujących się w grupie podwyższonego ryzyka (np. z rodzin z problemem alkoholowym) organizowane są indywidualne lub grupowe działania profilaktyczne (terapia pedagogiczna, treningi umiejętności społecznych, socjoterapia).

- *Profilaktyka wskazująca* (ang. *indicated preventive intervention*) – polega na interwencji, terapii dzieci i młodzieży, przejawiających symptomy zaburzeń i wymagających specjalistycznego przygotowania do ich udzielania na tym poziomie.

W literaturze znajdujemy też różne rodzaje profilaktyki, które są rozpatrywane w określonym kontekście społecznym, a różnice pomiędzy nimi dotyczą:

- przedmiotu oraz charakteru podejmowanych działań;
- czasu, w którym powinny być podejmowane działania oraz wartości, w imię których podejmuje się te działania;
- podmiotu, który podejmuje działalność.

Wyróżnia się zatem:

- *profilaktykę społeczną* jako zbiór świadomych czynności wychowawczych mających wspomagać jednostki w osiąganiu pożądaných (normatywnych) postaw. Jest więc procesem wspierającym przystosowanie jednostki do norm ogólnospołecznych, czyli stanowi specyficzną formę wspomagania procesu socjalizacji (Kania, 2014b: 119);
- *profilaktykę wychowawczą*, mającą wspierać przez wychowanie rozwój jednostek i całych zbiorowości (Ostaszewski, 2003: 18);
- *profilaktykę problemową*, zajmującą się różnymi problemami o charakterze zdrowotnym, behawioralnym, środowiskowym i moralnym. W tym miejscu należy podkreślić, że w tych ramach największy zasób doświadczeń ma tzw. profilaktyka uzależnień;
- *profilaktykę pedagogiczną* – przyjmuje się, że zadaniem i celem tej profilaktyki jest zabezpieczenie rozwoju jednostki przed zaburzeniami, które mają system bodźców uniemożliwiających niejednokrotnie pozytywną adaptację społeczną; czynności profilaktyczne skupiają się w ten sposób na czynnościach badawczo-poznawczych oraz wychowawczych (Kuberska-Gaca, Gaca, 1986: 23).

W praktyce występuje też pojęcie *szkolnej profilaktyki pedagogicznej* jako ogółu działań chroniących uczniów przed zakłóceniami w rozwoju i interwencjach w sytuacji pojawiających się zagrożeń. Obejmuje ona działania w czasie realizacji celów dydaktycznych i wychowawczych szkoły.

Współcześnie tworzy się nowa kategoria szeroko rozumianego pojęcia bezpieczeństwa szkolnego. Jest to integralny proces zabiegania w wychowaniu o preferowanie przez uczniów wartości bezpieczeństwa osobistego i szkolnego (Łobocki: 2004: 145).

Zabieganie to nic innego jak czynienie starań, aby coś osiągnąć albo pozyskać kogoś (Doroszewski, 1968: 700). Przesłanie to powinno pociągać za sobą poczucie solidarności i działalności, jakoś wysiłków na rzecz zaspakajania uczniom poczucia bezpieczeństwa szkolnego. Odnosi się to zarówno do aspektów technicznych, jak i polega na właściwym podejściu do uczniów i dbaniu o ich komfort psychiczny. Chodzi tu przede wszystkim o podmiotowe traktowanie każdego ucznia, które gwarantuje sprawiedliwość i w konsekwencji prowadzi do wewnętrznego poczucia pew-

ności. Kreowanie pozytywnych relacji w szkole, zapewnienie komfortu psychicznego i właściwego klimatu sprzyja rozwojowi inteligencji emocjonalnej uczniów i budowaniu w nich poczucia bezpieczeństwa. Jest to przekonanie o wzajemnej zależności pomiędzy bezpieczną a efektywną egzystencją w środowisku szkolnym. Pozytywne relacje między rówieśnikami, dobre kontakty z nauczycielami sprzyjają m.in. poczuciu akceptacji, przynależności, satysfakcji, ale również niezależności i wolności (Szumiec, 2013: 82).

Dlatego obowiązkiem szkoły jest zapewnienie uczniom dobrych, szeroko rozumianych warunków nauki, stworzenie bezpiecznego środowiska materialno-technicznego i międzyludzkiego. W tej sytuacji szkoła powinna troszczyć się o budowanie pozytywnych relacji między nauczycielami a uczniami oraz właściwych relacji rówieśniczych, kształtować postawę pomagania innym, uczestniczyć w dialogu, współdziałania, odpowiedzialności za swoje działania. Jest to nic innego jak przestrzeganie przepisy prawa oświatowego i ustaleń wewnątrzszkolnych służących zapewnieniu bezpiecznego przebywania uczniów w szkole. Ustalenia te dotyczą organizacji zajęć dydaktycznych, przerw i dyżurów nauczycieli, korzystania z pracowni przedmiotowych, boisk szkolnych, organizowania uroczystości, wycieczek, przebywania osób postronnych na terenie szkoły, dróg ewakuacyjnych, zapewnienia bezpieczeństwa uczniów w internecie itd. Szkoła ponosi pełną odpowiedzialność za powierzone jej dzieci i młodzież, dlatego nauczyciel nie może podczas zajęć pozostawić uczniów bez opieki.

Brak bezpieczeństwa wywołuje u ucznia niepokój, poczucie zagrożenia, zachwianie równowagi wewnętrznej. Agresja i przemoc wśród rówieśników, zagrożenia czyhające w sieci, brak należytej troski o własne zdrowie, unikanie ćwiczeń fizycznych mają wpływ na dobrostan ucznia. Dziecko powinno wzrastać w przewidywalnym i bezpiecznym świecie. Takim środowiskiem wychowawczym powinna być przede wszystkim szkoła (Winiarski, 2014: 1 i n.; Regulska, 2014: 84–94; Lewicka-Zelent, 2014: 95–118). Odwołując się do badań własnych w gimnazjach, 28% uczniów i 46% nauczycieli wskazuje, że w ich szkole jest zdecydowanie bezpiecznie. Z kolei poczucie bezpieczeństwa w szkole ma 84% uczniów i 63% nauczycieli.

Poczucie bezpieczeństwa ucznia i jego zagrożenie należy rozpatrywać w kategoriach wartości (*Encyklopedia PWN*, 2007: 494; Galarowicz, 1992: 570–571), której znaczenie nieustannie wzrasta. Szkoła ma zapewnić nie tylko bezpieczną naukę, ale i jednocześnie przygotować młodego człowieka do tego, by kierował się na co dzień zasadami bezpieczeństwa, pielęgnując je także w dorosłym życiu. W tym kontekście postawy ucznia rozpatrywać można jako stan, czyli poczucie pewności danej jednostki, oraz proces, czyli działania rozłożone w czasie, prowadzące do zapewnienia poczucia bezpieczeństwa podmiotu, który zaczyna żyć zgodnie z wykładnią wpojonych mu zasad.

Trzeba jednak zawsze uwzględniać, że tak rozumiane poczucie ucznia jest stanem subiektywnym, który nie musi korespondować ze środkami zapewniającymi bezpieczeństwo, wykorzystywanymi w instytucjach edukacyjnych. Przekonanie

o braku zagrożenia pozostaje więc wielokrotnie tylko złudzeniem, uniemożliwiając postrzeganie rzeczywistych faktów i realnych sytuacji (Nowotniak, 2014: 97–114).

Innymi słowy, zamiast pojęć *zapobieganie*, *przeciwdziałanie*, *zwalczanie* i *eliminowanie zachowań obciążonych ryzykiem* powinno się mówić o wspieraniu w szkole i poza nią pomocy uczniom, w zajęciu dojrzałej postawy we wszystkich dziedzinach ludzkiego życia oraz ochronie bezpieczeństwa szkolnego jako niepodważalnej i fundamentalnej regule funkcjonowania uczniów w szkole. Jakość tego funkcjonowania zależy od ich wspierania w rozwoju i realizacji wszelkiego rodzaju potrzeb.

Aby przynosiła ona pozytywne efekty, ważne jest jej oddziaływanie uwzględniające swoistość potrzeb okresu dorastania, a także wartości charakterystyczne dla tego okresu. Priorytetem dla nowoczesnej profilaktyki jest uchwycenie dynamicznych oraz fundamentalnych zmian czasu adolescencji (*Słownik wyrazów obcych*, 1980: 6; Hałas, 2003; Jundziłł, 2003; Kloska, 1982; Michałowski, 1993). Warto też zauważyć, że istnieje silna zależność preferowanych wartości od stopnia zaspokojenia potrzeb człowieka. Oprócz potrzeb fizjologicznych, przynależności i miłości, szacunku, samorealizacji i samourzeczywistnienia, wiedzy i zrozumienia, potrzeb estetycznych, poznawczych i transcendentnych szczególną rolę i znaczenie ma potrzeba bezpieczeństwa (Zięba, 2013: 140–145).

Wydaje się, że w tak rozumianej sytuacji istotnym aspektem w kwestii niezaspokojenia potrzeb i jej skutków jest problematyka odporności na sytuacje trudne. Negatywne postawy nie sprzyjają wytworzeniu się u uczniów odporności na te sytuacje. Dlatego też ważne jest kształtowanie umiejętności panowania nad negatywnymi emocjami oraz podejmowania wyzwań na rzecz zaspakajania ich potrzeb związanych z osobistym bezpieczeństwem (Zięba, 2013). Można przyjąć, że problematyka ta to dziedzina wiedzy i umiejętności praktycznych w skali struktur środowiska szkolnego, służących rozpoznawaniu i reagowaniu na konkretny wymiar bezpieczeństwa w szkole.

Dla lepszego rozumienia należy wymienić tu dwa podstawowe wymiary tego bezpieczeństwa: wymiar rzeczywistości przestrzennej oraz wymiar klimatu szkoły.

Pod wpływem nowych technologii ulega zmianie charakterystyka podstawowych wymiarów czasoprzestrzeni. Wielość światów, w których żyje współczesny uczeń, stała się faktem, potrzebne są więc wielopoziomowe transformacje przestrzeni edukacyjnej. Nowy typ uporządkowania daje możliwość współistnienia różnych form i wymiarów rzeczywistości przestrzennej. Szkoła nie powinna się stać muzeum kredy, ale równie niebezpieczne może okazać się przebalansowanie aktywności ucznia w przestrzeń wirtualną – priorytetem staje się potrzeba zachowania równowagi. Odkrywanie warunków przekształcania struktury i dynamiki przestrzeni, w której żyje współczesny uczeń. Pozwala to określić moment, w którym klasa szkolna zaczyna być postrzegana jako nie miejsce, zmieniające relację podmiotowego świata życia ucznia, nie tylko z tożsamością osobową, ale i zbiorową. Intencjonalny proces kształtowania osobowości dziecka musi uwzględniać warunki jego realizacji. Podporządkowanie różnych form przestrzeni, pojawiających się w życiu dziecka czy mło-

dego człowieka, ujawnia też przyjętą przez nich granicę wartości, w tym wartości bezpieczeństwa (Nowotniak, 2014: 97–114).

Klimat szkoły obejmuje wiele wymiarów w różnym stopniu uwzględniających ich znaczenie w postrzeganiu przez uczniów i nauczycieli rzeczywistości szkolnej (Ostaszewski, 2016: 26–27).

Wśród najważniejszych aspektów dobrego klimatu w szkole wymienić należy:

- bezpieczeństwo fizyczne i emocjonalne,
- poczucie bezpieczeństwa oraz
- jakość relacji społecznych (Przewłocka, 2015: 9).

Można przyjąć, że w ramach profilaktyki bezpieczeństwa szkolnego poszczególne wymiary klimatu kształtują, jakość i charakter życia szkoły. Można je sklasyfikować na następujące grupy (zagadnienia):

1. *Bezpieczeństwo*

- zasady i normy postępowania;
- bezpieczeństwo psychiczne i fizyczne;

2. *Poczucie bezpieczeństwa*

- środowisko fizyczne (wygląd budynku, liczba uczniów, poziom hałasu, czystość pomieszczeń, jakość wyposażenia itp.);
- środowisko społeczne, tj. relacje wewnątrz zespołu nauczycielskiego, relacje nauczyciele – uczniowie, relacje między uczniami, sposoby podejmowania ważnych decyzji, relacje szkoła – rodzice;
- środowisko emocjonalne stanowi atmosfera relacji interpersonalnych w szkole, poczucie przynależności do społeczności szkolnej, stosunek do odmiennych kultur, stylów życia, poglądów, zaangażowanie nauczycieli, poczucie wspólnoty;
- środowisko kształcenia: kwalifikacje i kompetencje dydaktyczne nauczycieli, wymagania i oczekiwania dotyczące nauki szkolnej, zasady oceniania i monitorowania postępów uczniów w nauce, aspiracje edukacyjne uczniów, sposoby i formy zdobywania wiedzy i umiejętności przez uczniów itp.;

3. *Bezpieczne i zadbane środowisko*, czyli dostępność pomocy edukacyjnych, stan bezpieczeństwa w szkole, tolerowanie agresji bądź innych form dokuczania słabszym, bezpieczeństwo emocjonalne na lekcjach, akceptacja dla twórczych poszukiwań, poszanowanie odmienności, np. religijność czy równość dla osób będących w społeczności szkolnej oraz przestrzeganie zasad panujących w danym środowisku lokalnym i obowiązujących m.in. przepisów i regulaminów szkolnych. Generalnie w literaturze klimat szkoły ujmuje się jako pozytywny bądź negatywny, bez identyfikacji go z bezpieczeństwem szkolnym. Jest to uwarunkowane m.in. brakiem spójnej teorii czy koncepcji dotyczącej tego klimatu i jego wpływu na funkcjonowanie uczniów. A przecieź analizy klimatu szkoły np. w USA służą często ocenie skuteczności różnorodnych reform szkolnych czy prowadzonych programów nauczania (Przewłocka, 2015).

Należy zatem podkreślić, że bezpieczeństwo szkolne kształtuje mechanizmy doceniania i ochrony wartości. W tej sytuacji nie powinny występować żadne negatywne przesłanki, aby nie uznać skuteczności działań profilaktycznych na rzecz *bezpiecznego klimatu* w szkole. Niewątpliwie relacje między danym modelem działań profilaktycznych a zaistniałym stanem zagrożeń są jednym z wymogów bezpiecznego klimatu szkoły.

Bezpieczeństwo jest więc typem wartości konkurencyjnej w stosunku do antywartości reprezentujących niedostosowanie i dysfunkcyjność społeczną. Dlatego też bezpieczeństwo wymaga troski o wolność uczniów w przestrzeni szkolnej z prawem do osobistego bezpieczeństwa, bez którego nie można się obyć w przypadku zagrożeń i odpowiedzialności prawnej.

Podsumowanie

W obecnej społeczno-kulturowej sytuacji funkcjonowania szkoły, w której potęgują się ciągle ryzykowne zachowania uczniów, pojawia się problem: jak wykorzystywać wiedzę o zagrożeniach w działaniach niosących pomoc uczniom zagrożonym? Niestety, zarządzanie wiedzą (*Encyklopedia PWN*, 2007: 480) nie jest priorytetem czy podstawą, na której działania te mogą się kształtować oraz rozwijać w kierunku poprawy poczucia bezpieczeństwa szkolnego.

Generalnie dotychczasowe ujmowanie pojęcia i przedmiotu profilaktyki szkolnej jest niewątpliwie pokłosiem paradymatycznego modelu zarządzania w szkole, gdzie często nie bierze się pod uwagę koncepcji wykorzystania wiedzy w tym zakresie (Ziarko, 2011). Celowe zatem wydaje się przyjęcie takiej formuły, że bezpieczeństwo szkolne to konieczność oparta na wiedzy profilaktycznej w ramach sprawdzonych teorii i poglądów, koncepcji i strategii oraz sygnałów ostrzegawczych o rzeczywistym stanie szkoły.

Do najważniejszych sygnałów, których dorośli w szkole, czyli nauczyciele, wychowawcy, nie powinni bagatelizować, należą:

- 1) zmiany w zachowaniu ucznia (zachowania, których nie było wcześniej):
 - wyraźny spadek zainteresowania zajęciami (lekcjami), które przedtem były dla niego atrakcyjne;
 - niecierpliwość, rozdrażnienie;
 - zmiany aktywności na lekcjach (pobudzenie lub ospałość);
 - nadmierny apetyt lub jego brak;
 - drobne kradzieże, handlowanie (skupianie się na zdobywaniu pieniędzy);
 - wagary;
 - izolowanie się od kolegów z wcześniejszymi, pozytywnymi lub przebywanie w gronie rówieśników, zachowujących się ryzykownie;
 - posiadanie akcesoriów, nieznanych leków, chemikaliów, proszków itp.;
 - niepowodzenia w nauce, słabe oceny, brak odrobionych prac domowych, zapominanie o pomocach dydaktycznych itp.;

- unikanie kontaktu, wyraźna niechęć do rozmowy, kłamstwa;
- 2) zmiany w wyglądzie zewnętrznym:
 - zaczerwienione oczy, rozszerzone lub zwężone źrenice, przewlekły katar (gdy wykluczona jest infekcja),
 - zaniedbany wygląd lub istotna zmiana stylu ubierania się,
 - zapach lub ślady chemikaliów na ubraniu, papierosów, alkoholu (Macander, 2015: 19).

Póki co, w Polsce nikt nie zajmuje się tematyką zarządzania wiedzą profilaktyczną. Tę rolę w jakimś stopniu wypełniają okresowe raporty sprawozdawcze i kontrolne z działań profilaktycznych.

Obecnie w Polsce działają dwie organizacje zajmujące się przedmiotową tematyką: Polskie Stowarzyszenie Zarządzania Wiedzą oraz Stowarzyszenie Praktyków Zarządzania Wiedzą. Ponadto kilka firm oferuje oprogramowania wspierające zarządzanie wiedzą. Tematykę zarządzania wiedzą podejmują przede wszystkim czasopisma uczelniane, np. „e-mentor”. Można też napotkać artykuły z tego zakresu w pismach o zarządzaniu, np. w „Magazynie CEO” (Ziarko, 2010: 7–22). Niestety, w obecnym czasie w oświacie i problemach szkolnych zarządzanie wiedzą nie występuje.

Bibliografia

- Borucka A. (2014), *ABC szkolnej profilaktyki zachowań ryzykownych dzieci i młodzieży*, „Świat Problemów”, nr 22.
- Bruno F. (1996), *Zapobieganie*, [w:] *Kompendium wiedzy o profilaktyce, Nauka o profilaktyce*, Wydawnictwo Biuro ds. Narkomanii, t. 1, Warszawa.
- Czarnecka A. (2015), *Redefinicja społecznej funkcji profilaktyki*, „Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja”, nr 25.
- Deptuła M. (2006), *Diagnostyka i profilaktyka w teorii i praktyce pedagogicznej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, Bydgoszcz.
- Doroszewski W. (1965), *Słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Doroszewski W. (1968), *Słownik języka polskiego*, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Dziewiecki M. (1995), *Profilaktyka integralna w szkole*, „Świat Problemów”, nr 1.
- Encyklopedia PWN* (2007), Wydawnictwo Naukowe PWN, Kraków.
- Galarowicz J. (1992), *Na ścieżkach prawdy: wprowadzenie do filozofii*, Wydawnictwo Naukowe PAT, Kraków.
- Jundziłł E. (2003), *Potrzeby psychiczne dzieci i młodzieży. Diagnoza – zaspokojenie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk.
- Kalinowski M. (1986), *Z praktyki i teorii pracy profilaktycznej w środowisku wychowawczym*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej, Warszawa.

- Kania S. (2014a), *Działalność szkoły wyższej jako element oddziaływań w profilaktyce w obszarze mezoprofilaktyki*, [w:] M. Duczmal (red.), *Wyzwania wobec szkolnictwa wyższego w zmieniającej się Europie*, Wydawnictwo Instytutu Śląskiego, Opole.
- Kania S. (2014b), *Innowacje pedagogiczne – potrzeba profilaktyki społecznej w szkole wyższej* [w:] W. Duczmal, J. Żurawska (red.), *Nietechnologiczne innowacje w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogiki Specjalnej, Opole.
- Kloska G. (1982), *Pojęcie, teoria i badania wartości w naukach społecznych*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Konopczyński M.J. (2014), *Pedagogika resocjalizacyjna. W stronę działań kreujących*, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków–Warszawa.
- Kuberska-Gaca K., Gaca A. (1986), *Profilaktyka niedostosowania społecznego w szkole*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Lewicka-Zelent A. (2014), *Klimat szkoły w kontekście poczucia bezpieczeństwa uczniów*, [w:] L. Buller (red.), *Socjotechniczne aspekty bezpieczeństwa w szkole*, Wydawnictwo Polskie Towarzystwo Socjologiczne, Warszawa.
- Lipkowski O. (1980), *Resocjalizacja*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa.
- Łobocki M. (2004), w *Wybrane problemy wychowania*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin.
- Macander D. (2015), *Profilaktyki uzależnień w szkole, e-poradnik*, Wydawnictwo Ośrodek Rozwoju Edukacji, Warszawa.
- Mellibruda J. i in. (1997), *Profilaktyka problemowa*, „Remedium”, nr 5.
- Michałowski S. (1993), *Pedagogika wartości*, Wydawnictwo Debit, Bielsko-Biała.
- Nowotniak J. (2014), *Szkoła jako „miejsce” w kontekście odpowiedzialności nauczycieli za przestrzeń edukacyjną*, [w:] G. Mazurkiewicz (red.), *Edukacja jako odpowiedź: odpowiedzialni nauczyciele w zmieniającym się świecie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- O'Moore M., Minton S.J. (2016), *Przemoc w szkole, Program zapobiegania i zwalczania przemocy dla dyrektorów szkół, nauczycieli i rodziców*, tytuł oryginalny: *Dealing with Bullying in Schools. A Training Manual for Teachers, Parents and Other Professionals*, Wydawnictwo Fraszka Edukacyjna, Warszawa.
- Ostaszewski K. (2003), *Skuteczność profilaktyki używania substancji psychoaktywnych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Ostaszewski K. (2005), *Nowe definicje poziomów profilaktyki*, „Remedium”, nr 7–8.
- Ostaszewski K. (2006), *Profilaktyka pozytywna*, „Świat Problemów”, nr 3.
- Ostaszewski K. (2016), *Kształtowanie kultury szkoły sprzyjającej zdrowi i bezpieczeństwu*, [w:] *Standardy profilaktyki*, Wydawnictwo Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, Warszawa.

- Przewłocka J. (2015), *Klimat szkoły i jego znaczenie dla funkcjonowania uczniów w szkole. Raport o stanie badań*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa.
- Pszczółkowski T. (1982), *Zasady sprawnego działania. Wstęp do prakseologii*, Wydawnictwo Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Pytko L. (1979), *Diagnoza nieprzystosowania społecznego*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, nr 9.
- Regulska R. (2014), *Zagrożone poczucie bezpieczeństwa uczniów a zjawisko fobii szkolnej*, [w:] L. Buller (red.), *Socjotechniczne aspekty bezpieczeństwa w szkole*, Wydawnictwo Polskie Towarzystwo Socjologiczne, Warszawa.
- Słownik języka polskiego* (2007), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Słownik wyrazów obcych* (1977), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Słownik wyrazów obcych* (1980), Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa.
- Szumiec M. (2013), *Samopoczucie i bezpieczeństwo uczniów w szkole – efekt wdrażania programów naprawczych*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia de Securitate et Educatione Civili III”.
- Szymańska J., Zamecka J. (2002), *Przegląd koncepcji i poglądów na temat profilaktyki*, [w:] G. Świątkiewicz (red.), *Profilaktyka w środowisku lokalnym*, Wydawnictwo Krajowe Biuro ds. Przeciwdziałania Narkomanii, Warszawa.
- Śliwa S. (2015), *Profilaktyka pedagogiczna*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Zarządzania i Administracji, Opole.
- Szpringer M. (2001), *Szkolna profilaktyka zachowań patologicznych dzieci i młodzieży*, Wydawnictwo „Jedność”, Kielce.
- Winiarski J. (2014), *Zdrowie i bezpieczeństwo uczniów*, „Wychowawca”, nr 2.
- Wojnarowska B. (2008), *Edukacja zdrowotna*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Ziarko J. (2010), *Zarządzanie wiedzą o zagrożeniach w rozwiązywaniu jednostkowych i grupowych problemów bezpieczeństwa*, [w:] M. Włodarczyk, A. Marjańska (red.), *Bezpieczeństwo i zarządzanie kryzysowe – uwarunkowania XXI wieku. Współczesne aspekty zarządzania bezpieczeństwem*, Wydawnictwo Społecznej Wyższej Szkoły Przedsiębiorczości i Zarządzania, Łódź.
- Ziarko J. (2011), *Zarządzanie wiedzą o zagrożeniach i bezpieczeństwie uczniów w rozwijaniu szkolnych systemów bezpieczeństwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków.
- Zięba B.A. (2013), *Wychowanie do wartości jako jedno z działań w obszarze profilaktyki społecznej*, [w:] M. Lukac (ed.), *Edukácia človeka – problémy a výzvy pre 21. Storočie*, Prešov.

Summary**Prevention and school safety. Outline of problematics**

The current recognition of the concept and subject of crime and substance abuse prevention in schools is undoubtedly a consequence of the school management paradigm, in which the concept of using knowledge in this field is often not taken into account. Therefore, it is recommended to adopt such a formula that safety at school is a necessity based on prophylactic knowledge as part of proven theories and views, concepts and strategies and warning signals about the current state of the school. Therefore, from the point of view of each concept of the school security system, one should define real educational and legal measures to minimise the occurring threats, difficulties in existential protection of participants in the school environment, the correctness of adopted educational policy principles and professional preparation of teaching staff.

Keywords: prophylaxis, threats, preventive actions, school safety